

X sinifdə Azərbaycan dilinin tədrisi (I Məqalə)

Akif MƏMMƏDOV,

Bakı Slavyan Universitetinin dosenti

Ümumi məsələlər

X sinifdə Azərbaycan dilinin tədrisi digər siniflərdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Belə ki, sistematik kursun (fonetika, leksika, söz yaradıcılığı, morfologiya, intaksis) lidrisi V sinifdən başlayır və IX sinifdə başa çatır. X sinifdə isə təlimin məzmunu, əsasən, iki istiqamət kəsb edir:

- a) Bir tərəfdən V-IX siniflərdə keçilənlər təkrarlanaraq sistemə salınır, dərinləşdirilir, fonetika və leksikaya aid öyrənilmiş anlayışlar yada salmaqla, bərabər bu sahəyə aid bəzi yeni məlumatlar da verilir (“Azərbaycan dilinin quruluşu” bölməsində).
- b) Digər tərəfdən dil və dilçilik, yazı, dillərin bölgüsü, dil və mədəniyyət, nitq mədəniyyəti, Azərbaycan ədəbi dili və s. haqqında yeni nəzəri biliklər, məlumatlar verilir.

Tədris planına görə, X sinifdə Azərbaycan dilinin öyrədilməsinə həftədə 2 saat (il ərzində 68 saat) vaxt ayrılır. Mövcud “Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı”nda (Bakı, 2002) X sinifdə Azərbaycan dili tədrisinin özünəməxsusluğu belə göstərilir: “Orta ümumtəhsil məktəblərinin X-XI siniflərinin tədrisi bir qədər ayrı istiqamətdə davam etdirilir. Burada həm V-XI siniflərdə keçilənlər təkmilləşdirilir və möhkəmləndirilir, həm də Azərbaycan dilinin başqa xüsusiyyətləri - ictimai mövqeyi, üslubları və s. haqqında alınıbş biliklər genişləndirilir, müvafiq bilik, bacarıq və vərdişlər formalaşdırılır”. (Göstərilən mənbə: səh 4). Ümumiyyətlə, X-XI siniflərdə öz yerini tapan yeni mövzuların öyrədilməsində də (məsələn, “Ədəbi dilin normaları”, “Üslubiyyat” və s.) şagirdlərin əvvəllər əldə etdikləri bilik və bacarıqlara istinad edilir, bir növ praktik şəkildə verilmiş nitq bacarıq və vərdişlərini elmi-nəzəri əsasları şərh edilir.

Məsələn, şagird V sinifdə fonetikanı keçərkən çoxlu orfoqrafik və orfoepik qaydalar öyrənir, onları dönə-dönə nitqində tətbiq etməklə müəyyən bacarıq və vərdislərə yiyələnir. X sinifdə isə “Ədəbi dilin normalarını” öyrənərkən başa düşür ki, bunlar Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik normalarıdır və onlara əməl etmək hər kəsin borcudur. Yəni bu, nitq mədəniyyətinin düzgünlük şərtidir və bu şərt daha çox ictimai səciyyə daşıyır.

X sinifdə Azərbaycan dili təliminin məzmununa aşağıdakılar daxildir: Dil haqqında məlumat. Yazı, onun mahiyyəti və inkişaf mərhələləri. Dilçilik elmi. Azərbaycan dilinin dünya dilləri və türk dilləri arasında yeri. Dil və mədəniyyət. Dil və xalqın tarixi. Azərbaycan dilinin quruluşu: fonetika və leksika haqqında bəzi anlayışlar (intonasiya, vurğu, işlənmə dairəsinə görə söz qrupları və s.). Nitq mədəniyyəti. “Nitq mədəniyyəti” ifadəsinin iki mənada işlənməsi: dilçiliyin bir bölməsi və yüksək səviyyəli nitq kimi. Nitq mədəniyyətinin şərtləri. Ədəbi dil anlayışı. Ədəbi dilin normaları.

Proqramda hər bölməyə (“Dil haqqında məlumat”, “Azərbaycan dilinin quruluşu”, “Nitq mədəniyyəti”) aid şagirdlərin bilməli və bacarmalı olduqları anlayışlar verilmişdir (“Şagirdlər bilməlidirlər”, “Şagirdlər bacarmalıdırlar”).

X sinif proqramının sonunda rabitəli nitqin inkişafına aid görülməli işlərin sistemi, əsas istiqamətləri verilir, mətnin təhlili, mətnin tərtibi və mətnin təkmilləşdirilməsi üzrə şagirdlərin bacarmalı olduqları məsələlər göstərilir.

“V-XI siniflərdə keçirilənlərin təkrarı” bölməsinin tədrisi

X sinifdə Azərbaycan dilinin tədrisi **V-IX siniflərdə keçilmişlərin təkrarı** ilə başlayır. Bu məqsədlə proqramda 3 saat vaxt ayrılır. Məlumdur ki, bütövlükdə sistematik kursun təkrarı üçün 3 saat vaxt azdır (çünki V-IX siniflərdə sistematik kurs öyrədilir). Lakin müəllim nəzərə almalıdır ki, həm X, həm də XI siniflərdə “Azərbaycan dilinin quruluşu” bölməsini tədris edərkən sistematik kursun təkrarına kifayət qədər vaxt olacaq. Odur ki, müəllim bu 3 saatı aşağıdakı kimi

planlaşdırırsa, daha məqsədəuyğun olar:

1. Fonetika, leksika və söz yaradıcılığına aid keçilənlərin təkrarı - 1 s.
2. Morfologiyaya aid öyrənilənlərin təkrarı - 1 s.
3. Sintaksistin təkrarı - 1s.

Dərslikdə də (Hacıyev T., Cəfərov N., Xudiyev N. "Azərbaycan dili", X sinif üçün dərslik, Bakı, Azpoliqraf nəşr., 2009) işin təxminən bu istiqamətdə aparılması nəzərdə tutulur. Orada hər bölməyə aid suallar, sonra isə müvafiq çalışmalar sistemi təqdim edilir. Lakin həm suallar, həm də çalışmalar sistematik kursun təkrarı üçün çox sadədir və bölmələri, aşağı siniflərdə əldə edilmiş bilik, bacarıq və vərdişləri tam əhatə etmir. Məsələn, fonetika, leksika və söz yaradıcılığına adi cəmi 6, morfologiyaya aid 4, sintaksisə aid 6 sual verilir. Həm də bu sualların əksəriyyəti, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, X sinif şagirdləri üçün aşağı səviyyədədir və düşündürücü deyil. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək:

1.Fonetika nədir? 2. Səslə hərfin fərqlərini necə izah edə bilərsiniz? (Göstərilən dərslik, səh. 3). 2. Əsas nitq hissələri hansılardır? 3. Köməkçi nitq hissələri hansılardır? (yenə orada, səh. 6) və s.

Təbii ki, təkrar dərslərdə frontal sorğu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunu nəzərə alan müəllim dərslikdəki suallarla kifayətlənməməli, onlarla yanaşı, əlavə suallardan da istifadə etməlidir. Çalışmalıdır ki, bu suallar düşündürücü olsun, şagirdin təfəkkür qabiliyyətini, nəzəri biliklərinin tətbiqi bacarığını və s.-ni aşkara çıxarmağa kömək etsin. Nümunə üçün fonetikaya aid bir neçə sual və tapşırığa nəzər salaq:

1. Sözüň səs-hərflər tərkibi necə cəhətdən fərqlənir?
2. Elə sözlər deyin ki, onlarda səs hərfdən çox olsun.
3. Hərflərdən çox olan bir neçə söz deyin.
4. Azərbaycan dilində hansı səslərin hərflərlə işarəsi yoxdur?

5. Vurğunu dəyişməklə mənası dəyişən 10 söz söyləyin.

6. Vurğu qəbul etməyən şəkilçilər hansılardır?

7. *Hərçənd, indi, dramaturgiya, nümunə, İngiltərə* və s. sözlərin vurğusunu müəyyənləşdirin.

8. Verilmiş sözləri fonetik təhlil edin.

9. Sözün hecalara ayrılması ilə sətirdən-sətrə keçirilməsi arasında oxşar və fərqli cəhətlər hansılardır?

10. “Şair” sözünü cümlədə elə işlədin ki, vurğu “şa” hecasına (I hecaya düşsün).

11. Elə sözlər söyləyin ki, vurğu uzun saitli hecaya düşsün.

Bu tip sual və tapşırıqlardan eləcə də “leksika” bölməsinin tədrisində istifadə etmək olar.

1. Omonimlərlə çoxmənalı sözlər arasında oxşar və fərqli cəhətlər hansılardır? Fikrini nümunələrlə əsaslandır.

2. Omonimik formalar (paronimlər, omofonlar, omoqraflar və s.) haqqında məlumat ver.

3. Həm omonim, həm də çoxmənalı söz kimi işlənə bilən sözlər söylə, onları cümlələrdə işlət.

4. *Radio, rəndə, müxbir, dairə, jurnal, okean* sözlərinin alınma olduğunu göstərən əlamətlər hansılardır?

5. *Duzsuzluq, göyərtili, səssizlik* sözləri hansı nitq hissələrindən yaranmışdır?

6. Sözün başlanğıc forması ilə kökü nə vaxt eyni ola bilər?

7. Hansı şəkilçilər qrammatik şəkilçilərdir?

8. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının hansı yolları var?

9. Məhdudişlək söz qruplarını (dialekt sözləri, yeni sözlər, jarqonlar, vulqar

sözlər və s.) say.

Göründüyü kimi, bu suallar dərslikdəki suallardan həm çətinlik dərəcəsinə, həm şagirdlərin müqayisə apara bilmək, məntiqi nəticə çıxarmaq qabiliyyətini yoxlamaq, həm də tətbiq istiqamətli olmalarına görə fərqlənir. Müəlim digər bölmələrə dair keçilənləri də təkrar edərkən belə suallar tərtib etməli və şagirdləri onlarla işlətməlidir.

Dərsliyin nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, oradakı çalışmalar V-IX siniflərdə keçilənləri təkrar etmək baxımından nəinki azdır, bəziləri hətta məqsədəuyğun deyil və ya az uyğundur. Məsələn, səhifə 3-dəki 2-ci çalışmada bel bir tapşırıq verilir: “ ... sözlərdə saitlərin altından bir, samitlərin altından iki xətt çəkin”. X sinif şagirdi üçün bunun çox sadə və praktik baxımdan əhəmiyyətsiz olduğunu nəzərə alaraq, müəllim elə həmin məsələyə aid başqa tapşırıqlar vera bilər. Məsələn: 1) Mətnə deyilişi ilə yazılışı fərqlənən sözləri seçib qeyd edin; 2) Mətnə səs-hərflər tərkibi fərqlənən 5 sözü fonetik təhlil edin və s.

Dərslikdə fonetika və leksikanın təkrarı üçün cəmi 4 tapşırıq verilmişdir ki, onlardan biri (1-cisi) suallardan ibarətdir. Digərində isə (3-cü çalışma) sözləri əvvəlcə nitq hissələrinə ayırmaq, sonra onları quruluşuna görə təsnif etmək tapşınılır ki, bunun da fonetika və leksikaya daxil yoxdur. Dərslikdə morfologiyanın təkrarı üçün 2, sintaksisin təkrarı üçün isə 3 çalışma verilmişdir. Bunları nəzərə alan müəllim “V-IX sinifdə keçilənlərin təkrarı” mövzusunı tədris edərkən əlavə olaraq aşağıdakıları da diqqət mərkəzində saxlamalıdır:

1. Fonetikada diqqət daha çox şagirdlərin orfoqrafik və orfoepik vərdişlərinin nə dərəcədə formalaşmasına yönəldilməlidir. Oudur ki, təkcə qaydalar soruşulmamalı, eyni zamanda yazılışı ilə deyilişi fərqlənən sözlər üzərində daha çox iş aparılmalıdır.
2. Yaxşı olar ki, müəllim lüğət üzrə imlalar, izahlı imla, rabitəsiz mətn əsasında adi imlalardan istifadə etməklə şagirdlərin yazı vərdişlərini də inkişaf etdirdirsin.

3. Leksikanı təkrar edərkən diqqət daha çox omonimlərlə çoxmənalı sözlərin fərqləndirilməsinə, sözlərin leksik mənalalarının öyrədilməsi ilə yanaşı, bu sözlərin cümlələrdə yerində işlədilməsinə yönəlməlidir.
4. Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşməsi qayğısına qalmaq gərəkdir. Müşahidələr göstərir ki, bu baxımdan vəziyyət o qədər də yaxşı deyil.
5. Təkrar dərslərdə linqvistik təhlil formalarından faydalanmaq daha məqsədəuyğundur. Məktəblərimizdə fonetik, sintaktik, sözün tərkibinə görə təhlili formaları geniş yayılsa da, leksik təhlilə az müraciət edilir. Lakin qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi göstərir ki, bu təhlil forması da bölmənin təkrarı üçün çox əhəmiyyətlidir.
6. Təkrar dərslərdə testlərdən istifadə də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Buna görə müəllim ayrı-ayrı siniflər üçün TQDK-nın tərtib etdiyi test kitablarından (yarımillik və illik yekun testlər və s.) və test banklarından yaradıcı şəkildə istifadə edə bilər.
7. Morfologiyanın təkrarında aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır:
 - a) Oxşar anlayışların fərqləndirilməsi: yer bildirən isimlərlə yer zərfləri, sifət və tərz-i-hərəkət zərfləri, sayla kəmiyyət zərfləri, isimləşən sifətlərin və ya sifətləşən isimlərin hansı nitq hissəsi olması, əvəzliliklərin əvəz etdiyi nitq hissəsi ilə dəyişik salınması və s.
 - b) Omonim şəkilçilərin fərqləndirilməsi. Məsələn, şagird **dir**, **-dir**, **-dur**, **-dür** şəkilçisinin feillərdə şəxs şəkilçisi (oxuyubdur), adlarda xəbərlilik şəkilçisi (yaxşıdır, belədir), icbar növ (yazdırmaq), təsirsiz feildən təsirli feil düzəldən (söndürmək) və s. şəkilçi olduğunu bilməli və onları fərqləndirməyi bacarmalıdır.
 - c) Köməkçi nitq hissələrində **grammatik omonimlik** diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Bəzi məsələləri nəzərdən keçirək: **ilə** (-la, -lə) - bağlayıcı (daşla sement) və qoşma (daşla vurmaq); **ki** - bağlayıcı (Dedim ki,

yoxdur), **ədat** (yoxdur ki?), sifət düzəldən şəkilçi (dünənki əhvalat) kimi və s.; **-da,-də** - bağlayıcı (sən də gəl), ədat (gəl də), yerlik hal (dəftərdə), zərf düzəldən şəkilçi (Gündə görüşürük) kimi və s.

8. Sintaksis bölməsinin təkrarında da müəllim aşağıdakı məsələlərə ikinə versə, faydalı olar:

- a) Söz birləşməsi anlayışı. Onların sözdən və cümlədən fərqi. Verilmiş sözlər əsasında söz birləşmələri tərtib etmək və onları cümlələrdə işlətmək.
- b) Sintaktik əlaqələr. Söz birləşməsinin tərəfləri və cümləni təşkil edən sözlər arasında sintaktik əlaqələri düzgün təyin etmək.
- c) Cümlə üzvlərini düzgün təyin etmək. Oxşar cümlə üzvlərini (mübtəda - qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq; yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarda işlənən tamamlıq – yer zərfliyi; təyin – tərz-i-hərəkət, kəmiyyət zərfliyi, səbəb və məqsəd zərflilikləri və s.) fərqləndirməyi bacarmaq.
- d) Sadə və mürəkkəb cümlələr fərqləndirmək, onlardan öz nitqində istifadə etməyi bacarmaq.
- e) Baş və budaq cümlə anlayışı, onların yerinin dəqiq təyin edilməsi.
- f) Eyni fikrin feili tərkibli sadə cümlə və tabeli mürəkkəb cümlələrlə ifadə edilə bilməsi.
- g) Tabeli mürəkkəb cümlələrin sadə cümlələrlə və əksinə çevrilməsi ilə bağlı praktik işlər və s.

V-IX siniflərdə keçilmişlərin təkrarının 3-cü - sonuncu saatında müəllim əvvəlcə seçdiyi, ya özünün tərtib etdiyi testlərlə və yaxud digər yekunlaşdırıcı tapşırıq formaları ilə şagirdləri işlədə bilər. Təcrübə göstərir ki, bu zaman yeni təlim metodlarından (qruplarla iş və klaster (şəxələndirmə) metodu və s.) istifadə daha çox əhəmiyyətlidir. Bu metodlardan istifadə müəllimə imkan verir ki, daha çox məsələlər ətrafında, həm də daha çox şagirdlə işləyə bilsin.

“Dil haqqında ümumi məlumat” bölməsinin tədrisi

X sinifdə “Dil haqqında ümumi məlumat” bölməsinin tədrisinə 14 saat vaxt ayrılır. Proqramın tələbinə görə bu bölmənin tədrisindən sonra şagirdlər aşağıdakıları bilməlidirlər:

“Azərbaycan dili anlayışının mahiyyətini; Azərbaycan ədəbi dilinin mahiyyətini; Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşunu; dilin xalqın mədəniyyəti, tarixi ilə bağlılığını; milli və dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin özünəməxsusluğunu; dilin mahiyyətini; dilin funksiyalarını, yazının növlərini; dilçiliyin mahiyyətini, onun sahələrini, digər elmlərlə əlaqəsini” (Göstərilən proqram, səh. 53).

Proqramda bu bölmənin tədrisi nəticəsində şagirdlərin nələri bacarmalı olduqları da öz əksini tapıb. Bunlar aşağıdakılardır:

“Azərbaycan ədəbi dilinin xüsusiyyətlərini şərh etməyi; dilin xalqın mədəniyyəti ilə bağlılığını izah etməyi; yazının növlərini fərqləndirməyi; dilçilik elminin sahələrini fərqləndirməyi; Azərbaycan dilinin müxtəlif dialektlərinə aid nümunələri bir-birindən fərqləndirməyi” (yenə orada, səh. 53).

Məlumdur ki, fənnin tədrisi onun planlaşdırılmasından çox asılıdır. Müəllin əvvəlcədən sinfin səviyyəsini nəzərə alaraq haqqında söhbət gedən bölməni elə planlaşdırmalıdır ki, tədrisdə çətinlik yaranmasın. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, qabaqcıl müəllimlər “Dil Haqqında ümumi məlumat” bölməsinə ayrılan 14 saatı aşağıdakı kimi planlaşdırırlar:

- 1) Dil nədir? - 1 saat.
- 2) Dilin funksiyaları -1 saat.
- 3) Yazının əsas xüsusiyyətləri və inkişaf mərhələləri - 1 saat.
- 4) Çalışmalarla iş - 1 saat.

- 5) Dilçilik, onun digər elmlərlə əlaqəsi - 1 saat.
- 6) Dilçilik elminin sahələri - 1 saat.
- 7) Azərbaycan dili haqqında ümumi məlumat - 1 saat.
- 8) Azərbaycan Respublikasının dövlət dili - 1 saat.
- 9) Dünya dilləri. Dillərin mənşəyinə görə bölgüsü. Türk dilləri ailəsi - 1 saat.
- 10) Dillərin tipoloji (morfoloji quruluşuna görə) bölgüsü. Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu - 1saat
- 11) Çahşmalarla iş - 1saat
- 12) Dil və mədəniyyət - 1saat
- 13) Dil və xalqın tarixi - 1saat
- 14) “Dil haqqında məlumat” bölməsinə aid keçilənlərin təkrarı - 1saat

X-XI siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, V-IX siniflərdən fərqlənir. Bu fərq özünü daha çox dilin nəzəri istiqamətində göstərir. Yəni sistematik kursun tədrisi zamanı daha çox şagirdlərin nitq inkişafına, praktik cəhətə fikir verildiyi halda, X-XI siniflərdəki tədris materialları nisbətən elmi-nəzəri mahiyyət daşıyır. Məsələn, deyək ki, sistematik kursda Azərbaycan dilinin fonetik və digər normaları tədrisən öyrədilir. Ancaq bu dilin tarixi, morfoloji quruluşunun mahiyyəti, türk və dünya dilləri arasında yeri kimi nəzəri məsələlər X sinifdə şagirdə çatdırılır. Mövzuların adları da göstərir ki, “Dil haqqında ümumi məlumat” bölməsi də belədir. Odur ki, burada müəllimin **şərhi, nəqletmə** kimi metodlar daha çox yararlıdır. Birinci (“Dil nədir?”) mövzusunun tədris edərkən müəllim öz izahında aşağıdakı məsələlərə fikir verməli, onları şagirdlərinə çatdırmağa çalışmalıdır:

- 1) “Dil” sözünün iki mənada işlənməsi. Bunlardan birincinin (bədənin üzvlərindən biri) dilçiliyi maraqlandırmadığını şagirdlərə çatdırmaq. Sözün ikinci anlamını

insanlar arasında ünsiyyət vasitələrindən biri olması.

- 2) Şagirdlər burada hökmən bilməlidirlər ki, dil - işarələr istemindən (səs, söz, cümlə və s.) ibarətdir, ünsiyyət prosesi yox, ünsiyyət üçün vasitədir (qələm yazmaq üçün vasitə olduğu kimi).
- 3) İnsanlar arasında dildən başqa da ünsiyyət vasitələri var. Məsələn, işıq və səs siqnalları, jest və mimika və s. Dil - daha mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Çünki insanın fikirlərini dil qədər ətraflı çatdıran, ifadə edən başqa ünsiyyət vasitəsi yoxdur.
- 4) Dil cəmiyyətə mənsubdur. Cəmiyyətdən kənarda dil mövcud deyil. Cəmiyyət də dilsiz formalaşa bilməz. Deməli, dil ictimai hadisədir.
- 5) Dil yalnız insanlara məxsusdur. Başqa varlıqların dili yoxdur, onları çıxardığı səslər qeyri-şüuri, yəni instinktiv səciyyə daşıyır. İnsanın dilini digər varlıqların “dil”indən (çıxardığı səs siqnallarından) fərqləndirən ən əsas əlamət odur ki, o (insanın dili) şüurla sıx bağlıdır.
- 6) Dilin yaranması üçün fizioloji amilin əsas rol oynaması. Yəni bədən üzvlərinin müəyyən formaya düşməsi, səs aparatının təşəkkül tapması.
- 7) Dilin iki formada təzahür etməsi: səsli dil (danışiq), yazılı dil (yazı).

Dərslikdə verilən çalışmalar da müəllimin izahının şüurlu surətdə başa düşülməsinə kömək edə bilər. 14-cü çalışmada belə bir sual verilir: “Məlumdur ki, heyvanlar bir-birini xəbərdar etmək üçün səs siqnallarından istifadə edirlər. Bunun əsasında demək olarmı ki, heyvanlarda da səs dili var?” Bu sual müəllimin “Dil təkcə insanlara məxsusdur” məlumatından əvvəl oxunmalıdır. Belə olduqda şagirdlər mübahisə edir, bəziləri heyvanlarda da səsli dilin olmasını sübut etməyə çalışırlar. Hər müddəanın müdafiəçiləri fikirlərini sübut etmək üçün arqumentlər gətirirlər. Sonda müəllim müzakirəyə yekun vurur, dilin yalnız insana məxsusluğunu inandırıcı şəkildə şərh edir.

15-ci çalışmada da təqdim edilən hadisə heyvanların dilinin olmadığını, onların insanın nə dediklərini şüurlu şəkildə anlamadıklarını sübut edir. 16-cı

çalışmada M.Füzulidən verilən sitat:

Eyləsən tutiyə təlim ədayi- kəlimat,

Nitqi insan olur, əmma özü insan olmaz - şagirdlərə aydınlaşdırılır: tutuquşu insan kimi danışsa da, nə dediyini başa düşmür, ona təlim edilən kəlmələri şüursuz şəkildə təkrar edir. 17-ci çalışmada İsgəndərdən danışılan hekayədə isə dilin irsi, irqi olmadığı, həyatda qazanıldığı göstərilir.

Müəllim dərsin izahından sonra bu çalışmaları sinifdə icra elətdirə bilər. 18-ci çalışmada isə ayrı-ayrı mütəfəkkirlərin dil haqqında fikirləri verilir. Evdə bu fikirlərin əzbərlənməsini şagirdlərə tapşırmaq məqsədəuyğundur.

“Dilin funksiyaları” mövzusunı tədris edərkən müəllim ilk növbədə **“funksiya”** sözünü şərh etməlidir. Şagird bilməlidir ki, dilin funksiyaları dedikdə dilin vəzifələri, dilin nələri yerinə yetirdiyi başa düşülməlidir. *Dilin birinci, əsas funksiyası (insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olması)* əvvəlki dərstdə şərh olunduğundan onun üzərində çox dayanmağa dəyməz. Ancaq şagirdlər bilməlidirlər ki, başqa ünsiyyət vasitələri də var və dilin onlardan fərqi, üstünlüyü nədir. Dilin ikinci - *adlandırma, yəni dilin insanları əhatə edən əşya və hadisələri ifadə etmək funksiyasını* şərh edərkən yaxşı olar ki, müəllim “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı, guya, Dədə Qorqudun bütün əşyalara ad verdiyini, ancaq dörd əşyanı düzgün adlandırmadığı hadisəsini yada salsın. Müəllim şərh etməlidir ki, əşya ilə onun adı arasında çox vaxt əlaqə olmur, ad bir növ şərti xarakter daşıyır. Dilin üçüncü funksiyası isə təfəkkürlə, insanların düşüncəsi ilə sıx bağlıdır. Belə ki, insan əvvəl düşünür, sonra isə düşündüklərini ifadə edir. Bu, *dilin fikri ifadə etmək funksiyası* adlanır. Müəllimin şərhindən sonra 19-cu çalışmanın icrasına başlanılır. Orada mövzuya aid suallar verilir. Şagird sualı oxuyur və ona cavab verməyə çalışır. Digər şagirdlər də onun cavabına əlavə və düzəlişlər edə bilərlər. Digər çalışmalarda da (20, 21, 22, 23) verilən mətnlər dilin funksiyalarının əyani şəkildə başa düşülməsinə kömək edir.

“Yazı və onun inkişaf mərhələləri” mövzusunı tədris edərkən müəllim ilk növbədə yazılı dilin mahiyyətini, onun yaranma səbəblərini, səsli dildən fərqli və

üstün cəhətlərini başa salmalıdır. Dərslikdə yazaya verilən tərif (yazı - səsli dilin norma ilə qavrayışını təmin edən işarələr sistemidir) onun aşağıdakı xüsusiyyətlərini əhatə edir:

- a) Yazı – səsli dilin ifadəsini və qavrayışını təmin edir. Deməli, səsli (şifahi) dil əvvəl, yazı isə sonra yaranmışdır.
- b) Yazı işarələr sistemidir. Bu işarələr hərflərdir, ancaq bu hərflər də müəyyən sistem təşkil edir. Yazı səsli dilin qavrayışını necə gəldi yox, müəyyən normalara tabe olmaqla ifadə edir. Burada yazıdakı orfoqrafik, durğu işarələri qaydaları və s. nəzərdə tutulur. Sonra müəllim izah edir ki, yazı səsli dilin yaranmasından çox sonralar, həm də tədricən yaranmış və bugünkü şəkllə düşmüşdür. Beləliklə, yazının yaranması, bugünkü şəkllə düşməsi aşağıdakı mərhələlərdən keçmişdir:

Əşyəvi yazı. Bu mərhələni şagirdlər asan başa düşürlər. Yaxşı olar ki, burada Azərbaycan nağıllarında (“Qara vəzir”, “Daşdəmirin nağılı”) əşyəvi yazı ilə bağlı əhvalatlar xatırlansın. Ancaq onu da demək lazımdır ki, bu mərhələdə əşya çox vaxt rəmzi səciyyə daşmışdır. Məsələn, “Qara vəzir”dəki qarpız - dünyanı, onun üzərindəki nöqtə isə Mələk xanımın ölkəsini və s. ifadə edir.

Bugünkü həyatımızda əşyəvi yazını xatırladan müəyyən əlamətlər var: ayaqqabı dükanının vitrinində ayaqqabı, ət mağazasının qabağında inək kəlləsi, hədiyyə edilən gül, yasda geyilən qara paltar əşyəvi yazıda olduğu kimidir.

Yazının **ikinci mərhələsi şəkli (piktoqrafik) yazıdır**. Müəllim izah edir ki, bu mərhələdə əşya yox, onun şəkli müəyyən fikri oxucuya çatdırır. Məsələn, günəş şəkli günəşi, ilan şəkli ilan, göz şəkli gözü bildirir. Deməli, bu mərhələdə çəkilən şəkil birbaşa əşyanın özünü ifadə edir. **Üçüncü mərhələ** olan fikri (**ideoqrafik**) **yazıda** isə şəkillər daha çox simvollaşır. Deyək ki, günəş şəkli işıq, ilan şəkli qorxunu, göz şəkli görməni və s. bildirir. Deməli, yazının ideoqrafik və ya şəkli olması şəkildən yox, onun ifadə etdiyi mənadan da asılıdır. Başqa bir misal. Əgər üzük şəkli üzük satılan mağazanın vitrinindədirsə, o, burada üzük satıldığını bildirir, deməli, şəkli yazıdır. Ancaq bu şəkil səadət sarayının qapısında və ya

vitrinindədirsə, ideoqrafik yazıdır. Çünki birbaşa üzüyü yox, evlənməyi, ailə qurmağı, nigahı bildirir. Başqa bir misal. İlan sərgisinin vitrinində, yaxud zooparkda ilan saxlanan qəfəsin önündə ilan rəsmi şəkli yazıdır. Burada heç bir rəmzi məna yoxdur. Ancaq bu şəkil qorxunu, təhlükəni ifadə edirsə, ideoqrafik yazıdır. Çəngəl-bıçaq şəkli qab-qacaq mağazasının vitrinində şəkli, yol kənarında qabaqda yeməxana olduğunu bildirən işarə kimi isə fikri yazıdır. Şagirdlər onu da bilməlidirlər ki, fikri yazı mərhələsində şəkil (işarə) ifadə etdiyi mənadan çox uzaqlaşır və sırf şərti xarakter daşıyır. Bu zaman bir işarə bir sözü ifadə edir. Bugünkü yazımızda durğu işarələri, rəqəmlər, elmlərdə işlənən şərti işarələr və s. ideoqrafik yazının elementləridir. Şagirdlərə daha aydın olsun deyə, müəllim Azərbaycan dili fənnində istifadə etdikləri kökün, leksik və qrammatik şəkilçinin, sözün başlanğıc formasının işarələrini, yazılı sintaktik təhlildə cümlə üzvlərinin altından çəkilən xətləri, baş və budaq cümləni ifadə edən şərti işarələri misal göstərə bilər. Müasir dövrdə elə xalqlar var ki, onlar ideoqrafik yazıdan istifadə edirlər. Məsələn, Çin, Yaponiya və b. ölkələrdə istifadə edilən heroqliflər (hər heroqlif bir sözü ifadə edir) ideoqrafik yazıdır. **Heca** (sillabik) yazı dərslikdə hərfi (fonoqrafik) yazının bir mərhələsi kimi verilir. Heca yazısında bir işarə bir neçə səsi (bir hecanı) ifadə edir. Müəllim heca yazısını əyani şəkildə başa salmaq üçün rus əlifbasından istifadə edə bilər: orada **ә** (ya), **ö** (yu), **ё** (yo), **е** (ye) hərfləri bir hecanı bildirir. Yazının müasir mərhələsi isə hərfi yazıdır. Buna səs yazısı, yaxud fonoqrafik yazı da deyilir. Bu mərhələdə bir işarə (hərf) bir səsi ifadə edir. Müəllimin bu şərhindən sonra şagirdlərə tapşırmaq olar ki, dərslikdə “Yazı” başlıqlı mətni oxusunlar (səh. 20-21).

Dərsi möhkəmləndirərkən frontal sorğudan istifadə etmək məsləhətdir. Təxminən aşağıdakı suallardan faydalanmaq olar:

1. Dilin neçə forması var? 2. Yazı nəyə deyilir? 3. Şifahi dillə yazılı dili müqayisə edin. 4. Yazının mərhələlərini sayın. 5. Yazının birinci mərhələlərini şərh edin. 6. Hər mərhələnin müasir həyatdakı izlərini göstərin və s.

Evə dərslikdəki nəzəri məlumatı öyrənməyi və 24, 25 sayılı çalışmaları yerinə

yetirməyi tapşırmaq olar.

Bu mövzuya aid ikinci dərstdə müəllim verilmiş məlumatı çalışmalarla möhkəmləndirir, yazının hər mərhələsini praktik şəkildə bir-birindən fərqləndirməyi öyrədir. Çalışmalarla iş iki istiqamətdə gedə bilər. Birinci istiqamətdə dərslərdəki tapşırıqlar (26, 27, 28, 29-cu çalışmalar) şifahi şəkildə yerinə yetirilir. 25-ci çalışmada verilən suallar ayrı-ayrı yazı mərhələlərini fərqləndirməyə, 26-cı çalışma türklərə məxsus ilk hərfi yazı haqqında məlumat almağa, 27 və 28-ci çalışmalar əlifba sözü və əlifbalar haqqında bilik əldə etməyə, 29-cu çalışma yazı savadının əhəmiyyətini dərk etməyə, 30-cu çalışma isə nağıllarımızda yazının mərhələlərinə aid nümunələri xatırlamağa xidmət edir. Çalışmalarla işin ikinci istiqaməti testlərlə işdir. Müəllim bu zaman müvafiq test bankından və X siniflər üçün TQDK-nın tərtib etdiyi test kitabçasından yararlanıb bilər. Bununla yanaşı, müəllim ehtiyac olduqda özü də test tərtib edir. Növbəti dərstdə şagirdlər “Dilçilik elmi haqqında” ətraflı məlumat əldə edirlər. Təbii ki, şagirdlər ilk növbədə hər elm özünəməxsus tədqiqat sahəsi, yəni öyrəndiyi, tədqiq etdiyi məsələnin olduğunu bilməlidirlər. Bu baxımdan müəllim şagirdlərin əvvəllər əldə etdiyi biliyə istinad edir. Artıq şagirdlərin məlumatı var ki, tarix fənni insan cəmiyyətinin keçdiyi yolu, ədəbiyyatşünaslıq bədii ədəbiyyatı, kimya kimyəvi maddələr və onların çevrilmələrini və s. öyrənir. Demək, dilçilik də ünsiyyət vasitəsi olan dili öyrənir. Sonra müəllim bu elmin inkişaf yolu, tarixi haqqında məlumat verir. Deyir ki, bu, ictimai elmdir, lap qədimlərdən mövcud olmuşdur. Bu elmin yaranmasında çin, hind, ərəb və yunanların xüsusi rolu olub. Azərbaycanda, o cümlədən türk dünyasında dil, söz haqqında qiymətli fikirlər (“Söz canın cövhəridir”, “Dil insanın özüdür”, “Şirin dil ilanı yuvasından çıxarar” və s.) var. Sözsüz ki, bunlar bəsit dilçilikdir. Türklərin ilk ən böyük dilçisi XI əsrdə yaşayıb yaratmış alim Mahmud Kaşğarlıdır. İzahın bu yerində müəllim şagirdlərdən birinə dərsləyin 24-cü səhifəsindəki M.Kaşğarlı haqqında məlumatı oxudur və öyrənmək üçün evə tapşırır.

Sonra isə şərhini davam etdirərək babalarımızın dilə, dil qanunlarına müqəddəs bir varlıq kimi yanaşdıqlarını (A.Bakıxanov “Qanuni-qüdsi”)

çatdırmalıdır. Müəllim bu dərstdə dilçiliyin ayrı-ayrı sahələri haqqında ilkin məlumat verə bilər. Çünki şagirdlər artıq aşağı siniflərdə dilçiliyin bir çox sahələrini öyrənmişlər. Sadəcə xatırlatmaq lazımdır ki, **fonetika, leksika, söz yaradıcılığı, morfolojiya** və **sintaksis** bizim indiyə qədər öyrəndiyimiz dilçilik sahələridir. Sonra isə sorğu yolu ilə adı çəkilən şöbələrin dilin hansı sahəsini öyrəndiyini təkrar etmək, yada salmaq olar.

Növbəti dərstdə isə şagirdlərə tanış olmayan digər dilçilik sahələri - **etimologiya, lüğətçilik, dialektologiya** öyrədilir. Təbii ki, bu sahələr haqqında da məlumat verərkən müəllim şagirdlərin indiyə qədər əldə etdikləri məlumatlara əsaslanarsa, daha faydalı olar. Məsələn, şagirdlərin “etimologiya” sözü haqqında məlumatları olmasa da, əvvəlki dərslərdə bir çox sözün etimologiyasını (mənşəyini) öyrəniblər: Azərbaycan dili dərslərində *fonetika, leksika, omonim, sinonim* və s. ədəbiyyat dərslərində *ədəbiyyat, qoşma, bayatı, kulminasiya, zavyazka, rəbt* və s. (eləcə də digər fənlərdə) sözlərinin hansı dildən alındıqlarını, ilkin qrammatik quruluşunu, ilkin mənasını və s. bilirlər. Müəllim sadəcə əlavə edir ki, sözlərin mənşəyini öyrənən dilçilik sahəsi **etimologiya** adlanır. Yaxşı olar ki, müəllimin etimoloji təhlilini verdiyi sözlər daha çox Azərbaycan (və ya türk) mənşəli olsun. Bunun üçün professor Bəşir Əhmədovun “Qısa etimoloji lüğət” kitabçasından (Bakı, A.Məmmədov və Ş.Qaralovun “Ana sözü” jurnalında dərc etdirdikləri “Məktəblinin etimoloji lüğəti”ndən (1991, 4-6) faydalanmaq olar. Şagirdlər aşağı siniflərdən başlayaraq ayrı-ayrı lüğətlərlə işləmişlər. Ona görə də **lüğətçiliyin (leksikoqrafiyanın)** necə sahə olduğunu dərk etməkdə çətinlik çəkmirlər. Lakin bu dərstdə müəllim şagirdləri ayrı-ayrı lüğət növləri ilə, məşhur lüğətçilərlə, Azərbaycanda lüğətçiliyin tarixi ilə də ətraflı tanış etməlidir. Eləcə də **dialektologiya** sahəsinin izahında şagirdlərin hələ V sinifdə dialekt sözləri, ədəbiyyat dərslərində dialektizmlər haqqında əldə etdikləri biliklərə istinad etmək olar.

“**Azərbaycan dili haqqında ümumi məlumat**” mövzusunun tədris edərkən müəllim dərslə belə bir giriş sözü ilə başlaya bilər: “Siz bilirsiniz ki, doğma dilimiz dünyanın ən zəngin dillərindən biridir. Ancaq zaman-zaman bu dilə müxtəlif adlar

vermişlər. Ona türk dili, tatar dili, azəri dili, Azərbaycan türkcəsi və nəhayət, Azərbaycan dili demişlər. Təbii ki, bu ad müxtəlifliyi dilimizin gözəlliyinə xələl gətirməsə də, müəyyən siyasi məqsədlər güdmüşdür. Tarixdən, ədəbiyyatdan öyrəndiklərinizi yada salaraq əsaslandırmağa çalışın: dilimizi necə adlandırmaq daha məqsədəuyğun olar?”. Təbii ki, şagirdlər öz bilik səviyyələrində müzakirə aparırlar. Sonra müəllim müzakirəyə yekun vurur və qeyd edir ki, 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyada dilimiz Azərbaycan dili kimi təsbit olunmuşdur. Müəllim şərh yolu ilə Azərbaycan dilinin ifadə imkanlarından, gözəlliyindən, ahəngdarlığından, yayılma arealından və s. söhbət açır, fikrini ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərin Azərbaycan dili haqqındakı fikirləri ilə əsaslandırır. Mövzunun tədrisində müəllim belə bir məqsədə çatmalıdır ki, şagirdlər bu dildə danışdıqlarına, azərbaycanlı olmalarına görə fəxarət hissi duysunlar əbunu başqalarına da təlqin edə bilsinlər. Mövzunun tədrisində layihə metodundan da faydalana bilər. Belə ki, əvvəlcədən ayrılmış hər qrupa Azərbaycan dilinin bir xüsusiyyətini (tarixini, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin bu dil haqqındakı fikirlərini, ifadə gözəlliyini, yayılma coğrafiyasını və s.) tədqiq etmək tapşırılır.

Növbəti mövzu **“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili”** adlanır. Burada şagirdlər ilk növbədə “dövlət dili” anlayışını öyrənməlidirlər. Bu anlayışın aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

- a) Bütün dövlət orqanlarında şifahi və yazılı işlər dövlət dilində aparılır.
- b) Dövlətin dövlətçilik əlamətlərindən (atributlarından) biri də dövlət dilidir.
- c) Dövlət müvafiq orqanlarda yazılı və şifahi əlaqələrin bu dildə aparılması prosesinə təminat verir.
- ç) Dövlət dili digər dilləri sıxışdırmır, əksinə, başqa dillərin sərbəst işlədilməsinə də şərait yaradır.

Sonra müəllim dilimizin hansı mərhələlərdə dövlət dili kimi işlədilməsi tarixinə nəzər salır və qeyd edir ki, əvvəlki mərhələlərdə, keçmiş SSRİ dövründə dilimiz dövlət dili kimi Konstitusiyada təsbit edilsə də, bu ancaq sənəd üzərində

qalırdı. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənməsi yalnız dövlət müstəqilliyi qazanıldıqdan sonra real həllini tapmışdır. Bu mövzunun tədrisində aşağıdakı sənədlərlə də şagirdləri tanış etmək, onların mahiyyətini açmaq zəruridir:

- 1) Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin türk dili adlandırılması haqqında 22 dekabr 1992-ci il tarixli Prezident fərmanı.
- 2) Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili adlandırılması haqqında 12 noyabr 1996-cı il tarixdə qəbul edilmiş Konstitusiyanın müvafiq maddəsi.
- 3) “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli Prezident fərmanı.
- 4) “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 09 avqust 2001-ci il tarixli Prezident fərmanı.
- 5) 2002-ci il sentyabr ayının 30-da qəbul edilmiş “Dövlət dili haqqında qanun”
- 6) “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” 02 yanvar 2003-cü il tarixli Prezident fərmanı.

“Dünya dilləri. Dillərin mənşəyinə görə bölgüsü. Türk dilləri ailəsi” mövzusunun öyrədilməsi müəllimdən dərin nəzəri-elmi məlumata yiyələnməyi tələb edir. Şagirdlərdə maraq yaratmaq üçün ilk baxışda bir-birinə uzaq olan dillərdən elə sözləri misal gətirir ki, onlar səs tərkibinə və mənasına görə bir-birinə çox yaxın və ya eyni olsun. Məsələn: fars dilindən keçmiş “novruz” sözünün birinci tərəfi olan “növ” - yeni, təzə deməkdir (novruz - yeni gün). Rus dilində “novıy” sözü də “yeni” deməkdir. İngilis dilindəki “nyu” da eyni mənadadır. Bu sözlərin səs tərkibinin çox yaxın olması və mənaca eyniliyi şagirdləri təəccübləndirir. Müəllim şagirdlərin əqli hücumunu (breyn-rinq) təşkil etmək üçün onlardan soruşur: “Sizcə, bu, nə ilə bağlıdır?” Təbii ki, şagirdlər suala düz cavab verə bilməyəcəklər. Ancaq onlarda cavabı öyrənməyə maraq yaranır. Sonra müəllim izah edir ki, indi dünyada 3500-ə yaxın dil var. Bunların tarixi çox

qədimdir. Dillərin bəziləri bir kökdən, mənbədən yaranmışlar. Zaman keçdikcə eyni mənbədən yaranan dillər tədricən daha çox fərqli cəhətlər kəsb etsələr də, oxşarlıqlar da qalmışdır. Bir mənbədən yaranan, mənşəyi bir olan dillərə qohum dillər deyilir. Qohum dillər dil ailələrində birləşir. Daha sonra şagirdlərin coğrafiyadan əldə etdikləri biliklərə əsaslanaraq Hind-Avropa, Türk dilləri ailəsi və s. haqqında məlumat verilir. Türk dilləri ailəsini, ora daxil olan qrup və yarımqrupları, dilləri isə daha geniş izah edir. Dərsliyin 40-cı səhifəsində türk dilləri ailəsi şəcərəsini əks etdirən şəkil üzərində şagirdlərin müşahidəsi təşkil olunur. Çalışmalarla aparılan iş verilmiş biliyi genişləndirir və məhkəmləndirir. 54, 55, 56 sayılı çalışmaları sinifdə, 52, 53, 57 sayılı çalışmaları isə evdə icra etdirmək olar.

Növbəti dərs dillərin tipoloji (morfoloji) bölgüsünə həsr olunub. Müəllim giriş sözündə dünyada mövcud olan dillərin iki cəhətdən qruplara ayrıldığını söyləyir. Əlavə edir ki, keçən dərsimizdə bu bölgüdən biri ilə - dillərin mənşəyinə görə bölgüsü ilə tanış olduq. Dillər morfoloji quruluşuna görə də bölünür (buna tipoloji bölgü də deyilir). Sonra şagirdlərə sual verir: “Qrammatikadan keçdiklərinizi yada salın. Morfoloji quruluş nədir?”. Şagirdlər çətinlik çəkmədən sözün morfoloji quruluşunun kök və şəkilçidən, onların qarşılıqlı münasibətindən ibarət olduğunu izah edirlər. Müəllim sözün tərkibi, şəkilçilərin növləri (xüsusilə yazılışı) haqqında keçilənləri yada salır və şagirdlərə tanış olan Avropa dillərindən biri ilə bu baxımdan müqayisə aparır. Nəticə çıxarılır: Deməli, dünya dilləri morfoloji quruluşuna görə də bir-birindən fərqlənir və ayrı-ayrı qruplarda birləşir. Daha sonra kök dillər, flektiv dillər və iltisqi (aqqlütinativ) dillərin əsas morfoloji xüsusiyyətləri haqqında məlumat verir. Flektiv və iltisqi dillər hökmən müqayisədə şərh olunmalıdır və bu zaman şagirdlərin məktəbdə öyrəndikləri flektiv dillərə (ingilis, fransız, rus və s.) istinad edilməli, nümunələr söylənməlidir. Ancaq şagirdlərdə elə yanlış fikir yaranmamalıdır ki, bu dil qrupları arasında heç bir oxşar cəhət yoxdur. Müəllim şagirdləri başa salır ki, dünya xalqları, dövlətləri bir-birindən təcrid olunmadığı kimi, dillər arasında da əlaqələr var. Bu səbəbdən, deyək ki, flektiv dillərə aid əlamət iltisqi dildə az da olsa, özünü göstərə bilər.

Oxşarlığın ikinci səbəbi isə təsadüfi hallar, yəni istisnalar ola bilər. Bunları əyani şəkildə dərk etdirmək üçün aşağıdakı suallardan istifadə etmək olar:

1. Rus və ingilis dilində elə sözlər deyir ki, onlarda ahəng qanunu olsun.
2. Ahəng qanununa tabe olmayan əsl Azərbaycan sözləri deyir.
3. Sizcə, “laqeyd”, “bikef”, “anormal” sözlərində ön şəkilçilər (la-, bi-, a-) niyə kökdən əvvəl gəlmişdir?
4. “Sinfimizdəkilər” sözündə iltisafiliyin hansı şərtləri pozulmuşdur?
5. “Mənəvi”, “lüğəvi”, “xəlqi” sözlərini kök və şəkilçiyə niyə ayırmaq olmur? Bəs bu, “dairəvi”, “inqilabi” sözlərində nə üçün mümkündür?
6. Azərbaycan dilində işlənən elə sözlər deyər bilərsinizmi, onlara şəkilçi artırırdıqda kök dəyişsin (gedir, çevriliş, xətkəş və s.)?
7. Rus (ingilis, fransız..) dillərindən elə nümunələr deyir ki, şəkilçi artırıldıqda kök dəyişməsin və s.

Hər iki bölgüyə (dillərin mənşəyinə və morfoloji quruluşuna görə bölgülərə) aid məlumat geniş olduğu üçün müəllim daha bir saatı hər iki dərstdə verilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsinə ayıra bilər. Bu saatda aşağıdakı üsullardan istifadə etmək olar:

- 1) Frontal sorğu;
- 2) Çalışmalarla iş (bu baxımdan dərslərdəki çalışmalar yetərlidir);
- 3) Testlərlə iş (həm test bankından, həm də X siniflər üçün TQDK-nın tərtib etdiyi test kitabçasından istifadə etmək olar);
- 4) Qruplarla iş;
- 5) Evdə mövzuya aid miniatür inşa yazdırmaq;

“Dil və mədəniyyət” mövzusunun tədris edərkən müəllim ilk növbədə “mədəniyyət” terminini izah etməlidir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə bu sözün mənası belə açılır; “insan cəmiyyətinin istehsal sahəsində, ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusu” (III cild, 2006, səh. 283). Deməli, mədəniyyət bütün sahələrdə insanların nailiyyətləridir. Elə buna görə mədəniyyətlə bağlı müxtəlif ifadələr yaranmışdır: nitq mədəniyyəti, davranış mədəniyyəti, iqtisadi mədəniyyət, geyim mədəniyyəti və s. Bəs bunların dillə bağlılığı nədir? Bir halda ki, hər şey dillə ifadə olunur, deməli, mədəniyyətin hər bir sahəsindəki yeni kəşflər, nailiyyətlər (*kompüter, sayt, internet*), iqtisadi yeniliklər (*biznes, biznesmen, vauçer* və s.) yeni sözlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Sonra şagirdlərə tapşırılır ki, istirahət mədəniyyəti, məişət mədəniyyəti, dövlətçilik mədəniyyəti, musiqi mədəniyyəti, davranış mədəniyyəti, hərbi mədəniyyət, idman mədəniyyəti və s. ilə bağlı dilimizdə işlənən sözlər tapsınlar və mənalarını izah etsinlər. Müəllim konkret nümunələrlə xalqımızın nitq mədəniyyətinin necə yüksək səviyyədə olması barədə də məlumat verir. Bununla şagirdlər gələcəkdə öyrənəcəkləri nitq mədəniyyəti və üslubiyyət haqqında ilk praktik məlumat əldə edirlər. Dərslikdə dil və mədəniyyət haqqında verilən məlumatın (səh. 49) şagirdlər üçün ağır olduğunu nəzərə alan müəllim yuxarıda qeyd etdiyimiz istiqamətdə şərh verdikdən sonra bir neçə nəfərə həmin hissəni oxutdura bilər. Bu vaxt bir neçə cümlə oxunduqdan sonra müəllim şagirdi saxlayır və sadə dildə həmin hissəyə şərh verir.

Eva dərslikdəki nəzəri məlumatı öyrənmək və mədəniyyətin digər sahələrini əks etdirən bir əsər yazmağı tapşırmaq olar.

“Dil və xalqın tarixi” mövzusunun tədrisinə müəllim birbaşa aşağıdakı suallarla başlaya bilər:

- 1) Doğulduğunuz şəhərin, (qəsəbənin, kəndin) adının etimologiyasını bilirsinizmi? Sizcə, ora niyə belə adlanır?
- 2) Azərbaycanlılarda şəxs adı kimi Təbriz, Araz sözləri işlənir. Bu, sizcə, nə ilə bağlıdır?

Təbii ki, hər iki suala şagirdlər müəllimin köməyi ilə cavab verməyə çalışırlar. Cavabdan məlum olur ki, bir çox toponimik adlar (sözlər) orada yaşayan xalqın, tayfanın məişəti, adı, məşğuliyyəti ilə bağlıdır. Təbriz və Araz kimi toponimik adların həm də şəxs adı kimi işlənməsi isə Azərbaycan xalqının ikiye bölünməsindən yaranan nisgillə əlaqədardır. Nəticə çıxarılır: Demək, xalqın tarixi keçmişi, düşüncə tərzə və s. onun dilində də öz əksini tapır. Dərsləkdə dillə xalqın tarixinin bağlılığı iki istiqamətdə şərh olunur: a) tayfa dilindən tədricən dialektlərin yaranması; b) bəzi mədəni-tarixi hadisələrin aydınlaşmasında dil (sözün) tarixinin öyrənilməsi. Birinci istiqaməti izah edərkən müəllim hələ V sinifdə şagirdlərin dialekt sözləri, ədəbiyyatdan dialektizmlər barədə öyrəndiklərinə istinad edir. Sonra dialektlərin yaranma və meydana çıxma səbəblərini şərh edir. İkinci istiqamətin mahiyyətini başa salmaq üçün müəllim yenə şagirdlərin əvvəllər əldə etdikləri biliklərə istinad edir. Şagirdlər bilir ki, alınma sözlərin əksəriyyəti ərəb-fars və rus (Avropa) mənşəlidir. Müəllim şagirdlərdən soruşur: “Azərbaycan tarixindən öyrəndiklərinizi yadınıza salın. Sizcə, tarixin hansı mərhələsində ərəb-fars, hansı mərhələsində rus (Avropa) mənşəli sözlər alınmışdır?”. Müəllim əlavə olaraq məlumat verir ki, Şah İsmayıl Xətayinin dövründə Azərbaycan dilindən fars dilinə, Türk dövləti olan Qızıl Orda dövründə türk dilindən rus dilinə çoxlu sözlər keçmişdir. Sonra müəllim bunun səbəblərini şərh edir. Bir neçə sözün (*tovar*, *kopeyka*, *ura*, *karandaş*, *tomojna* və s.) etimoloji təhlilini aparmaqla da xalqlararası əlaqənin, xalqın tarixini ayrı-ayrı sözlərə öz möhürünü necə vurduğunu şagirdlərə çatdırır.

Bu mövzularla bağlı dərsləkdə verilən tapşırıq və çalışmaların əksəriyyətində dilimizin qədimliyini, zənginliyini, ahəngdarlığını göstərmək üçün ədəbi nümunələr təqdim edilir. Məsələn, 71 sayılı çalışmada “Kitabi-Dədə Qorqud”dan verilən I mətn Azərbaycan dilinin zənginliyi, hələ XI əsrdə “Qurani-Kərim”in Azərbaycan dilinə tərcüməsinin mümkünlüyü, II, III və IV mətnlərdə isə işlədilmiş yer adlarının ulu babalarımızın coğrafi məkanları haqqında məlumat verir. 74-cü çalışmada Nəsimidən, 75-ci çalışmada Füzulidən, 76-cı çalışmada Xətayidən verilən ədəbi nümunələr üzərində iş elə qurulmalıdır ki, şagirdlər Azərbaycan

dilinin hələ XIV-XVI əsrlərdə yüksək fəlsəfi, əqli-intellektual düşüncəni ifadə etmək gücünə inansınlar, onun şahidi olsunlar, 78-ci çalışmada XVII əsr şairi Qövsi Təbrizinin qəzəli, 79-cu çalışmada XVIII əsrin ən böyük ədəbi şəxsiyyəti olan M.P.Vaqifin qoşması və XIX əsr şairi Q.Zakirin qoşmasının dili üzərində şagirdlərin müşahidəsi təşkil edilir. Nəticədə şagirdlər poeziya dilinin əvvəlki əsrlərə nisbətən tədricən necə xəlgiləşdiyini, ərəb-fars tərkiblərindən təmizləndiyini, bugünkü ədəbi dilimiz yaxınlaşdığını öyrənirlər. 82-ci çalışmada isə Bəxtiyar Vahabzadənin “Mənim ana dilim - mənim kimliyim” şeiri ilə tanış olurlar. Şeirin məzmunu şagirdlərdə ana dilinə sevgi aşılayır. Dil üzərində iş isə (şeirnin dili klassik ədəbi nümunələrlə müqayisə edilir) müasir dilimizin özəlliklərini aşkara çıxarır.

Sonrakı çalışmalarda isə şagirdlər nəsr nümunələri üzərində müşahidə aparırlar. Əvvəlcə XIX əsrə məxsus publisistik dil nümunəsi (“Əkinçi” qəzetindən) verilir (çalışma 80). Şagirdlər mətnə işlədilən *ələfiyyat*, *binaən*, *əvamün-nas*, *namərbut*, *şüəralar*, *üns*, *təriqət*, *aləmi-məhşər*, *ümməta*, *bihəmiyyət*, *va nəfsa*, *təhsili-ülum*, *qaim*, *əfal*, *sərgərdan*, *pəs*, *ləzzəti-dünya*, *əməli-xeyir*, *bişəkk* sözlərinin mənasını lüğət vasitəsilə müəyyənləşdirdikdən sonra onun məzmununu öyrənə bilirlər. Burada şagirdlərin ədəbiyyat fənnindən öyrəndiklərini də xatırlatmaq lazımdır. 81-ci çalışmada Ə.Haqverdiyevdən verilən nəsr nümunəsinin dili üzərində iş (sözlərin xəlgiliyi və anlaşıqlığı, təşbeh və digər məcaz növlərinin təsviri canlı etməsi, təhkiyənin şirinliyi və s.) müasir hekayə dilinin gözəlliyini təsdiq edir.

F.Köçərlinin “Ana dili haqqında” məqaləsi üzərində xüsusi iş aparmaq lazımdır. Əvvəlcə məqalənin məzmunu diqqətlə öyrənilir. Sonra məzmunu aid frontal sorğu aparılır. Yaxşı olar ki, məqalədəki aforizmləri (“Hər kəs öz anasını və vətənini sevdiyi kimi, ana dilini də sevir”, “Bu (ana dili) Allah-təalanın gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsin borcudur” və s.) şagirdlər seçib dəftərlərinə yazsınlar və əzbərləsinlər. Məqalənin məzmununu əsas götürmək şərti ilə şagirdlərə “Mənim ana dilim” mövzusunda inşa yazmağı da tapşırmaq olar. İnşada F. Köçərlinin məqaləsi ilə yanaşı, digər mənbələrdən

(Qabilin, T.Bayramn, B.Vahabzadənin şeirləri və s.) də istifadə etmək məsləhət görülür.

Bölməyə (“Dil haqqında məlumat”) aid son dərs keçilənlərin təkrarına həsr olunur. Bu dərsdə müəllim frontal sorğudan, test və çalışmalarla iş metodlarından, müxtəlif yeni təlim texnologiyalarından (qruplarla və cütlərlə iş, klaster. və s.) faydalana bilər. Təcrübə göstərir ki, qabaqcıl müəllimlər öyrənilmiş nəzəri məlumatlar, bilik və bacarıqlar əsasında şagirdlərə “Dil haqqında nələri öyrəndim?” mövzusunda inşa yazdırır.

Əvvəldə qeyd etmişdik ki, “Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramında” (Bakı, 2002) bu bölmənin tədrisindən sonra şagirdlərin nələri bilmələri və nələri bacarmalı olduqları qeyd olunmuşdur. Müəllim yekun dərsdə onları nəzərə almaqla məqsədinə nə dərəcədə nail olunduğunu müəyyənləşdirməlidir.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”, 2010, №1